

STIL I ZNAČENJE

Marina Biti i Danijela Marot Kiš

POETIKA UMA. OSVAJANJE, PROPITIVANJE I SPAŠAVANJE ZNAČENJA

(Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb i Izdavački centar Rijeka,
Rijeka, 2008.)

Knjiga koju ćemo prikazati predstavlja osnovne koncepcije kritičkih teorija (također onih u znaku *kritičke analize diskursa*) te razmatra mogućnosti primjene tih teorija na istraživanja izabranih književnih djela. Govoreći općenito, glavni je predmet interesa ove knjige *značenje jezičnih znakova* (o čemu, uostalom, saznajemo iz podnaslova), pri čemu se ponajprije analizira utjecaj ljudskoga tijela i osjetila u konstruiranju semantike jezičnih izraza koji se ostvaruje posredstvom metaforičkog prijenosa (kao u teoriji Lakoffa i Johnsona) i teorije *stapanja* (*conceptual blending* kao u teoriji Fauconniera i Turnera). Obje su teorije najprepoznatljiviji putokazi kognitivnih znanosti, napose jezikoslovne (jezičnoteorijske) orijentacije. Autorice minuciozno ispituju pretpostavke jezika iz perspektive načina na koji čovjek konceptualizira izvanjezični svijet i načina na koji, jezikom i drugim označiteljskim sustavima, uspostavlja njegov smisao. Naposljetku, preispituju se i načini na koje čovjek u postmodernističkoj refleksiji (primjerice u postkolonijalnoj teoriji) pokušava propitivati ili čak negirati svoju 'vlast' nad svijetom.

Knjiga se sastoji od četiri osnovna dijela (tri glavna i *Uvod*), a svaki se dio raščlanjuje na više manjih potpoglavlja. U pr-

vom, najopsežnijem dijelu, naslovljenom *Osvajanje značenja transgresijskom logikom otjelovljena uma* (str. 21–145.), propituju se teoretska stajališta na kojima počiva kognitivna metoda. Drugi se dio, naslovljen *Propitivanje značenja u jezično posredovanoj domeni stilskih i estetskih učinaka* (str. 147–256.), koncentrira na višedimenzionalne analize izabranih književnih djela svjetske književnosti (*Ime ruže* i *Otok prethodnoga dana* Umberta Eca, *Robinson Crusoe* Daniela Defoa, *Gospodin Toe* Johna Maxwella Coetzee-a te *Otok Aldousa Huxleya*). U zadnjem se dijelu, pod naslovom *Spašavanje značenja ili etičke implikacije istisnuta glasa* (str. 257–289.), rezimiraju rezultati istraživanja i pokazuju daljnje implikacije takva pristupa, napose u kritičkim teorijama.

Knjiga je – kako na teoretskom, tako i na empirijskom planu – veoma bogata, tako da nije moguće prikazati sve aspekte koji se u njoj propituju ili ih detaljno analizirati. Stoga ću u ovom prikazu pokušati skrenuti pozornost na, prema mom mišljenju, najvažnije elemente istraživanja koje čine ovaj rad originalnim i izuzetno potrebnim doprinosom hrvatskoj filologiji ili čak humanistici.

U teoretskom i metodološkom smislu knjiga se temelji na novijim jezikoslovnim koncepcijama koje su – polazeći od sve ra-

dikalnije kritike de Saussurea – izgradile izuzetno poticajne modele interpretacije jezičnih pojava. Susreću se ovdje (i isprepleću) dva smjera suvremenog, interdisciplinarnog jezikoslovlja (koje ‘koalira’ s kulturnom antropologijom, psihologijom i sociologijom): (1) kognitivna lingvistika i (2) kritička analiza diskursa. Uzgred budi rečeno, takvo se *stapanje* paradigmi pokazuje plodnim i za istraživanja književnih djela te može poslužiti kao jedan od ponovnih pokušaja zbližavanja lingvistike i književne teorije, o čemu će više biti riječi na kraju ovoga prikaza.

U knjizi se integracija obaju smjerova ostvaruje na specifičan način. Dok je kognitivni model u središtu samih istraživanja, primijenjen poglavito na pitanja pojedinačne jezične uporabe, kritička se analiza diskursa ostvaruje poglavito na razini *kritičkog* čitanja dominantnih i totalizirajućih ideologija (dakle, kolektiviteta) koje – često nesvjesno i implicitno – funkcioniraju u našim društvima i determiniraju podjednako i jezik i mišljenje, a samim time i ljudsko djelovanje. Kritičko čitanje predstavlja pokušaj rekonstrukcije (pa i dekonstrukcije) određenih spoznajnih modela koji determiniraju komunikaciju i tako omogućavaju reprodukciju ideoloških sustava koji – zahvaljujući svojem *simboličkom kapitalu* (da podsjetimo na termin Pierrea Bourdieua) – podržavaju povlaštenost društvenih skupina (i od njih su podržani).

Da je riječ o primjeni kognitivne metode, čitatelj doznaje iz *Uvoda*, gdje se može pročitati sljedeće: “Upirući pogled u svijet, skloni smo previđati pretpostavke čina koji nazivamo gledanjem, odnosno *sebe* – sadržane već i u samome pogledu koji pridru-

žujemo svijetu, posredstvom kojega nesvjesno i sami postavjamo dijelom svega što vidimo” (str. 9). Drugim riječima, čovjek – kao spoznajno biće – aktivno sudjeluje u činu formiranja svijeta, a u slike (ili bolje: u slike, odnosno predodžbe) toga svijeta utiskuje svoj ‘pečat’ kojima ih preoznačuje. U simbolizaciji elemenata toga svijeta (dakle, grubo rečeno, samom upotrebom znakova kojima se služi) aktivni promatrač postaje subjektom koji artikulira i prenosi smisao (svoga) svijeta, ostavljajući u jeziku tragove vlastita prisustva (podsjeća to na bahtinovsku *sliku autora*, ali u našem slučaju, autor nije isključivo autor književnog djela, već svaki mogući interlokutor). Na takav način subjekt nesvjesno (p)ostaje *zabiježen* u svakom znaku, pa tako i u svakom komunikatu – bilo u književnom bilo u neknjiževnom.

Upravo se u neknjiževnom komunikatu ta prisutnost najmanje osjeća jer je na vrlo sofisticiran način naturalizirana, pa tako i kolektivizirana; budući da se uzima “zdravo za gotovo”, ona ima status objektivne istine (a ne subjektivne slike, što u biti jest). No, kažu autorice, “ljudska svijest, rukovođena čovjekovim spoznajnim potrebama, poseže za idejom objektivnoga najčešće previđajući da već i sam čin mentalne, ili štoviše jezične identifikacije predmeta, predstavlja čin ‘uljudivanja’ svijeta koji remeti nikad nam do kraja dohvatno stanje stvari ‘po sebi’” (str. 9). Zato jezik “neminovno kodira dvostrukost ljudskoga položaja: potrebu za napuštanjem tijela (tendenciju objektiviranja ljudske stvarnosti) i potrebu za otjelovljenjem objektiviranoga (tendenciju subjektiviranja svega što dotakne)” (str. 9).

Prihvatimo li te teze, nalazimo se pred vratima najbitnije (i kako pronicljive!) teze kognitivizma prema kojoj nas jezik – da opet citiramo autorice – izvodi “iz prostora za koji smo fizički vezani prema širim horizontima smisla i značenja” (str. 10). Drugim riječima, jezik nam omogućava iskorištavanje kategorija koje su nam dostupne u konkretnom dodiru sa svijetom (uglavnom posredstvom osjetila preko kojih izravno doživljavamo svijet) za opis i razumijevanje (te ovladavanje!) apstraktnih kategorija koje se, tijekom spoznajnoga čina, iz njih izvode. Na toj se premisi, da podsjetimo, zasniva i, još uvijek neprevedena na hrvatski jezik, revolucionarna knjiga G. Lakoffa i M. Johnsona *Metaphors We Live by*. Čitatelja koji je barem malo upoznat s kognitivnom teorijom ne čudi stoga teza autorica o *uspostavljanju svijeta* kao vidu istovremena apstrahiranja i otjelovljenja pojmova, pri čemu “čin pridruživanja jezika svijetu (...) ugrađuje pojam tjelesnoga u sve predmete, pojave pa i relacije na koje referiramo” (str. 10), pri čemu “transgresivna logika metaforičkih prijenosa” omogućuje čovjeku da svijet podčini sebi posredstvom svoje tjelesnosti (kojoj nastoji izmaći!), ostvarujući to postupcima imenovanja, kategoriziranja i metaforičkih prijenosa.

Čovjek je uronjen u jezik i u diskurs – koji je “poprište stalne (re)interpretacije i (re)afirmacije subjekata koji sudjeluju u njegovu stvaranju boreći se za svoje artikulacijske pozicije”, odnosno koji je “nadjezični ‘organizam’, sačinjen od jezične i nejezične tvari koje se unutar njega neprestano raščinjaju, pretapaju, rekreiraju, tj. koje se znakovno i narativno oblikuju, razobličuju i preoblikuju, združuju i razdružuju

(...)” (str. 13). Mogli bismo dodati da u takvoj vizuri diskurs postaje svojevrsni dinamični univerzum ili prostor u kojem se odigrava višedimenzionalna uspostava (aktualiziranih) značenja i uspostavlja uloga sudionika procesa komunikacije (sudionicima tog procesa će se autorice vratiti u drugom poglavlju, propitujući Jakobsonov model komunikacije).

Sve te teze potvrđuju da je knjiga *Poetika uma* na teorijskome planu odmak od objektivističkih semantičkih teorija, i to u smjeru konstruktivističkih teorija, označenih kognitivističkim predznakom. Propituje se uloga ljudskoga tijela koje igra jednu od najvažnijih uloga u spoznajnom procesu, odnosno u procesu stvaranja značenja (u krajnjoj liniji, to znači da se objektivistička teorija odbacuje kao nepojiva s *tezom o tjelesnosti razuma*). Pristup je to koji “počiva na uvažavanju tjelesnih uvjetovanosti samoga procesa mišljenja koji se odvija posredstvom naših tjelesnih mehanizama. Sposobnost našeg razumskog funkcioniranja neodvojiva je od djelovanja svijeta na tijelo, i od naših tjelesnih reakcija na svijet”. I dalje: “(...) Značenje kao produkt tiče se relacija nas i svega što vidimo, čujemo ili dodirujemo, vezuje se uz osjete boli i ugone, kao i uz naše motorički kondicionirane sposobnosti svladavanja prostora i manipulacije predmetima” (str. 29). Stoga je iskustvo svijeta u stvari iskustvo *našega svijeta* jer je taj *naš* svijet “jedini svijet koji uistinu poznajemo i kojim se služimo da bismo spekulirali o drugim svjetovima”. Na takav način, *naš svijet* postaje svojevrsna (da to tako nazovemo) ‘baza derivacije’, a tijelo je najvažniji čimbenik u spoznajnom činu, što znači da se upoznavanje

svijeta – čak i onoga apstraktnog – vrši upravo posredstvom tijela. Takva teza stvara preduvjet za ‘pomirbu’ uma i tijela za koji su se tako izrazito zalagali George Lakoff i Mark Johnson te koncentrirala čitateljevu pozornost na konstruktivističkoj naravi metafore, koja u procesu konvencionalizacije nije lako vidljiva. Obje te teze temeljne su i za knjigu Marine Biti i Danijele Marot Kiš.

Ključna operativna figura tih procesa jest “mapa”, u okviru koje se vrše metaforički prijenosi bazičnih kategorija koje – zahvaljujući neprestanim konceptualizacijama – vode razvoju značenja leksema i drugih jezičnih jedinica. Mape su stoga entiteti bez kojih bi proces komunikacije bio nemoguć jer su one zajednička baza kodova (i znanja) svih interlokutora.

Autorice – pozivajući se na novija psihološka, psiholingvistička i neuroznanstvena istraživanja (npr. Geoffrey Pullum, António R. Damásio) – odbacuju (ili oslabljuju) čuvenu Sapir-Whorfovu hipotezu. U središtu se pozornosti tako našao “mentalni jezik” (“jezik misli”) kao unutrašnji i neverbalni jezik (“unutrašnji kod”) “na kojem se utemeljuju spoznajni procesi i sam jezik” (str. 65), koji se povezuje “s procesom osvještavanja čovjekova ja, s nastajanjem svijesti jedinke o sebi samoj” (str. 67), a koji se tumači kao svojevrsan unutrašnji resurs, nastanjen predodžbama (usp. str. 69). Tek se naknadno pojavljuje verbalizacija (“Verbalizacija se naslanja na temeljnu svijest ljudske jedinke koja je sama po sebi neverbalna, mada i ona može dijelom biti polučena iz verbalnih iskustava”, str. 72), koja “počiva na specifičnoj sposobnosti *prevodenja* misli u jezik” (str. 73). Upravo u tome se smislu

jeziku (koji se dovodi u vezu s “proširenom svijješću”) oduzima funkcija koju su mu pripisivali zagovornici jezičnog determinizma.

No, sve u svemu, čini se, slabljenje hipoteze jezičnog determinizma – koje ima svoje opravdane argumente i vodi redefiniranju odnosa jezika i svijeta (ali samo iz jedne perspektive) – ne utječe na ključnu tezu s kojom bi se također složili zagovornici Sapir-Whorfove hipoteze, takve naima da (realni) svijet izmiče spoznajnim mogućnostima čovjeka. Teza: “mi smo u slici; možemo je širiti, mijenjati, preiscrtavati, ali ne možemo iz nje iskoračiti” (str. 86), teza je koju je uistinu teško odbaciti. Ta se naša slika – koja samo djelomično odgovara *jezičnoj slici svijeta*¹ – sastoji od predodžbi koje smo stekli tijekom svih svojih iskustava, a pod utjecajem procesa socijalizacije. Ona je “poput složene značenjske mape koja podliježe neprestanu redefiniranju i preiscrtavanju” (str. 85), u skladu s čime se “određujemo /.../ prema svemu prošlom, sadašnjem i budućem gradeći hipotetske scenarije” (str. 85). Naša je slika, da dodamo, slika istkana od mnoštva subjektivnih i intersubjektivnih (društvenih, ideoloških, kulturnih, itd.) elemenata, no u procesu komunikacije prikazujemo tu sliku (nesvjesno?) kao objektivnu.

¹ *Jezična slika svijeta* poticajna je subdisciplina etnolingvistike i kognitivizma, koja – preko niza različitih metodologija – istražuje *znanje* koje se ‘nalazi’ u osnovnim jezičnim jedinicama. U poljskoj je filologiji ta interdisciplinarna teorija izuzetno popularna (usp. autore: Janusz Anusiewicz, Jerzy Bartmiński, Renata Grzegorzcykowska, Jolanta Maćkiewicz, Michael Fleischer, i dr.). Istraživanje se *slika* primjenjuje, dakako, i na književnost i na sociološka istraživanja.

Pitanje apsolutizacije *naše* istine vodi nas prema društveno podržanim "istinama" ili *arbitrarnim proizvodima društvene volje* (str. 87), koje su – kako zapažaju autorice – posljedica prihvatanja takve subjektivne slike u uvjetima nemogućnosti iskoračenja iz tako zadanih okvira. U takvoj je vizuri svijet – svijet kakvim ga mi "vidimo" – stopljen sa slikom, nedjeljiv od nje. Stoga se mogu mijenjati *istine o njemu*, kao što se može mijenjati i slika svijeta. Vidimo, dakle, da teorijski model ove knjige – kao što je slučaj i s drugim istraživanjima toga tipa – počiva na krajnje konstruktivističkom načelu.

Autorice dalje analiziraju izabrane primjere metafora prema modelu Lakoffa i Johnsona te teorije konceptualnog stapanja Fauconniera i Turnera s ciljem egzemplifikacije navedenih teoretskih postavki. Ključna se perspektiva tiče uloge tijela u njegovu "susretu" sa svijetom (str. 101), koja dovodi do toga da postajemo "literarna bića": bića "koja neprestano vrše pretvorbu svega aktualnog u virtualno, koja su u svojoj tjelesno-prostornoj određenosti označena i neutaživom intelektualnom potrebom da sve što susreću podvrgnu interpretaciji" (str. 103).

U okviru se toga modela razmatra i pitanje *dihotomija*. Očito je da su dihotomije temeljni jezični i spoznajni mehanizmi ljudske nazočnosti u svijetu, no u objektivističkim teorijama njihov se izvor situira izvanjezično i izvanospoznajno, zbog čega se one u takvim sustavima smatraju objektivnim kategorijama. Međutim, autorice – sukladno svojim polazištima – dihotomije dovode u vezu s ljudskim tijelom i, općenito, s ljudskom tjelesnošću. Stoga one "ne egzistiraju same po sebi,

već proizlaze iz konfliktnosti ljudskoga položaja koji se značenjski reflektira na jezik i podvrgava ga logici suprotnih silnica kojima je označeno samo ljudsko postojanje" (str. 125). Drugim riječima, dihotomije su posljedica aktivna djelovanja uma koji, na za sebe tipičan način (upravo na *ljudski* način!), percipira realnost i prenosi (iz tijela izvedene) bazične opreke (npr. *unutrašnje-vanjsko, muško-žensko, život-smrt*) na druge apstraktne domene. Kognitivne znanosti govore u tom slučaju o svojevrsnom *antropocentrizmu* koji – kako vidimo – poprima posve biološke odlike jer "pojam razlike ne prethodi tijelu, već iz njega slijedi kao logički ishod određen pozicijom umjetnog središta koju smo sami sebi dodijelili izdvajajući se iz prirode i opirući se, snagom uma, bezumnoj stihiji prirodnih zakonitosti koji ugrožava tjelesni opstanak nemislećih vrsta" (str. 122). Za kognitivističko shvaćanje svijeta bitno je, međutim, da su sve razlike koje je, oslanjajući se na tijelo, "stvorio" naš um nevidljive na prvi pogled: one su se "zatrle" tijekom procesa konvencionalizacije i leksikalizacije. Svijest o prisutnosti tijela u jeziku treba voditi, dakle, raskrinkavanju mehanizma koji uspostavlja model dihotomnosti. Evo najprototipnije kognitivne metode.

Na takav način petrificiramo opreke koje već postoje u jeziku (kao instrumenti spoznaje) ili gradimo nove, pri čemu se gubi svijest o tome da one iz temelja izniču na odnosu koji uspostavljamo spram vlastite tjelesnosti. Tako je, primjerice, stvorena opozicija *virtualno-materijalno*, koja je "izvod kulturno nasljedovane opozicije uma i tijela" (str. 123). Virtualno, zahvaljujući metaforičkom prijenosu koji

su opisali Lakoff i Johnson, konceptualiziramo pomoću sheme SPREMNIKA kojemu se sadržaj izjednačava s materijom (poput ideja koja se *nalaze u glavi, ljubav – u srcu, znanje – u knjizi* itd., ali također duša u tijelu!). Takav mehanizam omogućava nam da virtualno možemo također percipirati i pojave *izvan* SPREMNIKA, kao nešto što postoji samo po sebi. No treba se prisjetiti da ishodi tu mogu biti raznoliki, odnosno da “iz ideje virtualnog može /.../ proizići ideja raja podjednako kao i pakla (...) Podjednako, materijalno možemo poimati kao sustav prepreka ali i putova; kao izvor energije i snage ili, suprotno, nemoći i slabosti; kao ishodište osjetilnih užitaka ali i kao poprište tjelesne muke” (str. 126).

Takva razmatranja značenja neminovno vode prema bitnom problemu rječnika kao *reprezentacije* jezika (ili bolje: reprezentacije jedne od razina jezika) koja – kako s pravom zapažaju autorice – ne prikazuje značenja jezičnih jedinica, već “konture značenja” (str. 117). No, unatoč manjkavosti rječnika (pa tako i enciklopedija, baza podataka, udžbenika) ili, bolje rečeno: “institucije” rječnika ili enciklopedija, njihov je utjecaj u društvenoj zbilji izrazit, “o čemu svjedoči svagda prisutna volja da ih se citira i nudi kao odgovore na sva pristizuća pitanja” (str. 118). Zahvaljujući tome, ta autorizirana sredstva inventarizirana znanja drže društvenu vlast (tako je, da podsjetimo, otprilike vlast poimao Michel Foucault) koju mogu lako reproducirati. Štoviše, svaka jedinka izgrađuje i svoje vlastite (mentalne) rječnike, enciklopedije, baze podataka, a to čini provodeći inventarizaciju i obradu iskusvenih predmeta, pri čemu smo “sami

autori definicija koje im pridružujemo” (str. 120). Ljudi su stoga sami autori konačnih definicija koje usvajaju, što čini element njihova identiteta (koji treba razumjeti kao beskonačan i dinamičan proces) i omogućava situiranje jedinki u prostoru društvenih ideoloških kodova i svjetonazora. Stoga “naša radna memorija, preduvjet našem autobiografskome *ja*, nije tek puki zbir podataka kojima raspolazemo, kao što ni u širem kulturnome prostoru rječnici, enciklopedije ili podatkovne baze nisu i ne mogu nikada biti posve nepristrani zapisi, već nose u sebi subjektivne momente izbora i interpretacije koje dotična kultura objektivira i upisuje u pojam znanja” (str. 121).

U drugom se dijelu knjige *propituje* značenje kroz izabrana djela svjetske književnosti. U Ecovu romanu *Ime ruže* radnja je smještena u samostan u kojem se moralne vrijednosti prenose putem *simboličkog poretka* u kojem se znakovi mogu hermeneutički iščitati jer se “tumače kao pouzdani vodiči u dešifriranju stvarnosti i kreiranju ljudske spoznaje, odnosno perspektive realnosti” (str. 149). Sve se nalazi u ambijentu kršćanski determinirane zbilje, u kojemu su jasno određene opreke po modelu dihotomnosti tijela i duha (a također i zla i dobra i drugih izvedenih metaforičkih opreka orijentacijskog tipa), pri čemu dualitet tijela i uma funkcionira kao polazišna premisa daljnjim značenjskim preoblikama. U romanu se, slikajući prototipne junake (Adsona, fra Vilima, opata Jorgea), pokušava propitati spoznaju koja se s jedne, tradicionalističke, strane svodi na “preslikavanje zadanoga i neupitnog božanskog reda” (str. 152), a koja s druge strane želi taj stav, sukladno ideo-

loškim promjenama početka renesansnih kretanja, verificirati i, konačno, podčiniti ljudskim umijećima. Takav stav reprezentira fra Vilim, koji – zapažaju autorice – *razmišlja preko ruku*, što znači da on povezuje um i tijelo, a “slika *objektivne stvarnosti* i postulata koje iz nje izvodimo preobražava se time u *viziju* ili *konstrukt* koji izvodimo iz sposobnosti vlastita osjetilnog/tjelesnog aparata, te zatim tom konstruktu pridajemo oznake univerzalnosti i objektivne istinitosti” (str. 163). Takva naturalizacija (termin koji često upotrebljava Norman Fairclough) vodi apsolutizaciji jedne vizije, jedne jedine istine, dok fra Vilim više vjeruje u mogućnost postojanja *više istina* – jer se svaka *istina* može (ovisno o subjektu) posredovati na mnogo različitih načina.

Zatim se uspoređuju Defoov *Robinson Crusoe* i Coetzeejev *Gospodin Foe*. Autorice analiziraju knjigu nobelovca iz 2003. godine iz vizure postkolonijalne kritike, koja se negativno odnosi prema dominantnim idejama zapadnoeuropske kulture. Iz analize proizlazi da se s mijenama aksiologije (ali i denotacije!)² pojmova poput *napredak* mijenja i naturalizirani imaginarij zapadnoeuropskih vrijednosti – svojevrsni *simbolički kapital* (da podsjetimo: termin Pierrea Bourdieua) koji je zapadnoj civilizaciji omogućavao reprodukciju kulturnih (auto)stereotipa.

Dekonstrukcija glavnih elemenata slike svijeta ili predodžaba zapadne kulture

(predodžbe napretka kroz rad i liberalno-kapitalističkog kulta rada, zapadnjačke uljudnosti, “univerzalne” nadređenosti europocentrizma, podjele društvenih uloga, muškosti, itd.) u Coetzeeju se romanu pojavljuje na više razina: na razini konstrukcije likova – pogotovo Petka i Robinsona – i njihovih uloga u literarnom univerzumu (ovdje se upotrebljava za kognitivnu analizu ključna paradigma *središte – periferija*), na razini pripovjedačke pozicije, a “reprodukcija Crusoeova primarnoga kulturnog iskustva u novim okolnostima realizira se na deklarativnoj razini (Crusoe sebe smatra gospodarom, kraljem otoka), no u funkcionalnom smislu njegov pokušaj prilagodbe doživljava neuspjeh” (str. 185).

Ako se figuru Crusoea predstavlja na takav način (iako se u romanu pitanje deklarativnosti veže uza sve likove), moglo bi se dodati da takav stav ima ozbiljnije posljedice za status same ideje znaka. Znakov, naime, koji su u pozitivističkoj filozofiji imali svoju moć (podređivali su svijet zapadnoeuropskom čovjeku), prestaju imati takvu ulogu. Ako se deklarativnost općenito udaljuje od poretka stvari, onda se dekonstruira također (ili: prije svega) i “ontologija” samoga znaka. Takvo promišljanje znaka vodi tome da simbolički sustav gubi svoju referencijalnost, tj. da ne referira više na ono na što je referirao prije (u vrijeme dominantnoga kolonizacijskog diskursa, kao kod Defoea). Sve što signficira Defoeov Crusoe, izgubilo je – što zbog povijesnih promjena, što zbog same postmodernističke refleksije koja se očituje u romanu Coetzeeja – svoje designate. Deklarativnost – semiotički poredak – ostaje samo puki zbir znakova, praznih znakova koji više ne-

² Ovdje treba podsjetiti da se kognitivna lingvistika protivi diobi značenja na denotaciju i konotaciju što u logičkom, što u semantičkom značenju tih termina, smatrajući da je značenje znakova nedjeljivo. Riječ *denotacija* sam ovdje upotrijebio svjesno kao operativni termin.

maju reproduktivnu narav i prelaze u sferu iluzije. Takva nas teza dovodi u vezu s kritikom tradicionalnog dualizma i referencijalnog promišljanja znakova u duhu antisencijalizma. U neopragmatičkoj se filozofiji, primjerice, spominje pojam *inscrutability of reference*, koji se odnosi na nemogućnost *dohvaćanja* ili *determiniranja* referencije. Zar nije upravo to sudbina *novog* Robinsona i Susan Barton čija pričaspremnik (*story-store*) ima posebnu vezu sa *stvarnošću*? Doista, u sferi iluzije ostaje pitanje istine i laži; istinu se može razumjeti isključivo kao proizvod konceptualizacije, odnosno načina na koji čovjek kategorizira svijet i podređuje ga svojim potrebama. Za razliku od Defoeova romana, u *Gospodinu Foeu* istina se (kao i laž) relativizira, što stvara "pretopljeni prostor zbilje i fikcije" (str. 194).

U analizi oblikovane slike svijeta (tog "našeg doživljaja svijeta", uobličenog "u mapu podataka", kako to – prema Damasiu – definiraju autorice) u spomenutim romanima ključne postaju kategorije prostora i vremena: "Dva temeljna koncepta djelatna u okvirima izgradnje slike svijeta, vezana velikim dijelom uz aktivnosti kretanja i snalaženja, u osnovi su velikoga dijela metaforičkih konstrukcija kojima nastojimo uobličiti i razjasniti svoj položaj u svijetu te razvrstati i klasificirati različite manifestacije kroz koje se uobličuje mapa stvarnosti" (str. 229). To znači – opet se ponavlja glavna teza – da zahvaljujući tim najprirodnijim kategorijama našeg izravnog dodira s okolinom oblikujemo – preko metaforičkih prijenosa – složenije koncepte.

I tako, primjerice, dva najvažnija koncepta naše stvarnosti, vrijeme i prostor,

imaju svoju naturaliziranu i konvencionaliziranu konceptualizaciju. Vrijeme je, kako kažu autorice (pozivajući se na istraživanja Gibbisa), povezano ponajprije s konceptom kretanja, odnosno "promjene i ireverzibilnosti, a zatim i oznakama potrošnosti, ograničena resursa i samim time dragocjenosti i vrijednosti" (str. 231), ali i s konceptom prostora koji pomaže svesti kategoriju vremena na koncepte bliske materijalnoj stvarnosti. Prolaznost se vremena stoga konceptualizira kao promjenjivost materijalnoga svijeta te, što je bitno, posredstvom uzročno-posljedičnih veza kao ključnih elemenata konstrukcije vremena.

No takvi konvencionalizirani koncepti vremena, koji se nalaze u jeziku svih funkcionalnih ostvarenja (teško je čak zamisliti da bi se vrijeme moglo predstaviti drukčije), u literarnom univerzumu mogu doživljavati "ponovnu metaforizaciju" (str. 239). Primjerice, zapažaju autorice, u Ecovu romanu *Otok prethodnoga dana* nastaje "literarni konstrukt u kojemu se isprepleće niz metaforičkih konstrukcija vremenske kategorije, s neprekidnim aluzijama na njezinu povezanost s kategorijama prostora" (str. 243). Drukčije se poimanje vremena razabire u Coetzeejevu romanu, gdje je "stvorena metafora vremena koje stoji" (str. 234). Zaustavljeno vrijeme (koje podsjeća na pjesmu Wislawe Szymborske *Ljudi na mostu*) skreće pažnju na njegovo desocijalizirano doživljavanje, posve individualno, koje je oslobođeno pretenzija aktivna sudjelovanja u životu civilizacije (dakle, reprodukcije te civilizacije), a takav se topos uklapa u postmodernističku ideologiju.

I koncept prostora – poput vremena – apstraktni je koncept, no imaju pravo au-

torice kad kažu "da prostor funkcionira na nižoj razini apstraktnosti od vremena" (str. 243). Doista je tako, i ne samo zato što prostor možemo lakše omeđiti i lakše ga "doživjeti" te orijentirati se prema odrednicama u njegovu sastavu, već i stoga što je kategorija prostora baza za metaforizaciju više vremenskih kategorija (npr. zadržanih u prijedlozima i prefiksima tipa *od ... do*, i dr.). Prema organizaciji se prostora razabire i kako funkcionira ljudski um koji želi prostoru (kao i, u krajnjoj liniji, vremenu) nametnuti vlastiti poredak prema kojem bi se mogao orijentirati i koji bi – na kraju – mogao i svladati. S ograničenostima i s poretkom povezana je i hijerarhija vrijednosti, što se dobro vidi u ponuđenoj analizi Ecova romana *Ime ruže*. U tom djelu talijanskoga semiotičara raščlamba na vremenske periode i na određena mjesta u Zgradi ima reproduksijsku narav i simbolizira (metaforički uspostavljen) aksiološki poredak.

Meni se čini da bi se takav model srednjovjekovne zbilje mogao primijeniti i na današnje prilike jer je očito da i dan-danas postoje različite hijerarhije čijih prisutnosti nismo do kraja svjesni. Zar Zgrada u Ecovu romanu ne podsjeća i na današnja sveučilišta od kojih je dobar dio koncipiran na *labirintu* – sjetimo se, primjerice, zgrade zagrebačkog Filozofskog fakulteta! – dok mnoga sveučilišta sa svojim knjižnicama mogu asocirati na samostane, kao i sve druge institucije koje štite kanonsko znanje? Naravno, postoji dovoljno razlika između srednjovjekovlja i današnjega doba (o čemu ne moramo niti govoriti), no čini se da se valja također prisjetiti teza koje je o nadzornoj naravi *diskursa* iznio, često u knjizi spominjani, Michel Foucault (primjerice u

eseju *L'ordre du discours*). Diskurs, da pod-sjetimo, u svim znanostima (ali i svugdje drugdje!) funkcionira kao institucionalni regulator uspostavljanja moći i poretka. Da kažemo figurativno: diskurs štiti sve moguće Zgrade i hijerarhije koje na njima počivaju (što lako možemo dokazati istražujući jezik kojim se obično sporazumijevamo s obzirom na način na koji se on odvija u Zgradama, kao i načine koji nas čine podređenima labirintima sveučilišne ili bilo koje druge administracije). Čini se, dakle, da i današnje institucije, na temelju različitih metaforičkih prijenosa, čuvaju svrhu omeđenih mjesta koja "snagom pridanih im simboličkih/metaforičkih značenja sudjeluju u reprodukciji kulturom determiniranih značenja i vrijednosti" (str. 248) – samo što su temelji suvremenih Zgrada *drukčije građeni*, što znači *drukčije metaforizirani*. To samo pokazuje da je metaforizacija dinamičan proces koji otvara mogućnosti uvijek novih i drugih značenjskih prijenosa. U krajnjoj bi se liniji moglo pod metaforu ZGRADE podvući i svijet koji je na otoku stvarao Robinson Crusoe – Zgrade na sliku i priliku Zgrada koje je poznavao u svome zapadnjačkom svijetu. Čini se – a o tome kao da previše ne brinu kritičke teorije – da bez institucija, ma kakve one bile, život na koji smo navikli ne bi bio moguć. U čovjeku postoji nešto što bismo mogli nazvati potrebom podčinjavanja, kategorizacije, stvaranja poretka, a sve posredstvom jezika (ili drugih semiotičkih sustava). Kada bi nestale, počele bi zasigurno nastajati nove, u zaštitu novih vrijednosti i novih Zgrada – i tako *ad infinitum*.

U zadnjem se dijelu knjige rezimiraju glavne postavke sa svrhom osvjetljavanja značenja "odozgo" i značenja *s ruba*. Prva su

značenja apsolutizirana i prikazivana na pozornici koja ovdje metaforički označava središte društvene zbilje i dominantnih ideologija, dok su ona druga (rubna) marginalizirana i drukčija od uspostavljene slike, dosuđena “zoni nepostojanja” (str. 264). To pokreće proces “spašavanje značenja” koji se tumači kao “obrana od klišeja i od ispražnjenih ideologema”. Riječ je, dakle, o dijalogu i pregovaranju “koje započinju oni koji misle drukčije i koji svojim imenima i licima reprezentiraju razliku”. Nadalje: “Progrediranje razlike koja nagrizi autopetrifikacijske tendencije zadanih konstelacija začinje se izvan središta spektakla – u diskursnim nišama, na ‘malim pozornicama’ i s ‘malim auditorijem’, u vidu diskursno perifernih procesa koje pokreću oni koji misle drukčije” (str. 264). Riječ je, dakle, o svojevrsnoj “borbi” protiv legitimiziranih i autoriziranih diskursa koji nastupaju na glavnim “pozornicama” (koji su *u vlasti*), dok se male pozornice bore za svoje rubne i marginalizirane ideologeme. Uobličene u raznorazne pokrete protiv diskriminacije (pa tako i kritičkih teorija), one teže središtu i svjedoci smo njihova prodora u pravcu glavnih pozornica.

Da rezimiramo. Knjiga Marine Biti i Danijele Marot Kiš – kako sam pokušao dokazati – cjelovita je studija koja prikazuje dostignuća kognitivne teorije u propitivanju značenja jezičnih znakova i njihovih učinaka na literarnu zbilju izabranih djela. Ponuđena metodologija nudi niz instrumenata za istraživanja jezika i književnosti jer je u stanju *dohvatiti* (i ovo je, dakako, metafora!) puno smislova koji

su u tradicionalnom pristupu nestali zbog odbijanja analize jezika kao spoznajnog procesa koji *unos*i u književna djela dodatna – nevidljiva na prvi pogled – značenja. Ponuđena istraživanja – koja bi također mogla krenuti i u podrobnije analize metafora, i u analize paradigme *središte-periferija* koja se ostvaruje u velikom dijelu diskursa, i mnogo drugih aspekata (kako bi, primjerice, bilo zanimljivo istražiti odnos tijela i uma te tijela i duha i njihove osmoze u *Imenu ruže*!) – otvaraju kognitivizmu prostor u hrvatskoj filologiji. Treba se nadati da će biti iskorišten.

Autorice u *Uvodu* priznaju da njihova knjiga ima “otvorenu” narav. I doista, čitanje ove knjige – poput Ecova *Otvorenog djela* – iziskuje veliki aktivni interpretacijski napor, ne samo zbog terminologije, već i zbog “otvorene” kompozicije koja ponekad ne olakšava čitanje knjige. Tako se, primjerice, pojedinosti teorije Lakoffa i Johnsona kontinuirano nadopunjuju u cijeloj knjizi, a ponekad i u neočekivanim trenucima (npr. tipovi metafore u tom modelu objašnjavaju se tek na stranici 102). Šteta što se autorice nisu odlučile da na samome početku pojasne sve termine i modele kako bi olakšale kontakt s knjigom. A knjiga je – o tome treba voditi računa – zahtjevna, pogotovo za one čitatelje koji nisu upućeni u kognitivističku i kritičku teoriju, s obzirom da obje imaju vrlo specifičnu terminologiju. Čitatelja također treba upozoriti na termin *diskurs*, koji se u ovoj knjizi upotrebljava na malo drugačiji način nego što je to bilo u *Raslojavanju jezične stvarnosti* (gdje je Marina Biti, uz Ladu Badurinu, koautorica). Knjiga o kojoj je riječ – izuzetno važna za hrvatsku stilistiku – termin diskurs povezu-

je prvenstveno sa stilističkom (ali ne isključivo!) domenom, dok se u *Poetici uma* ovaj pojam relacijski čita kao refleks konkretne jezične strukture i ideoloških kodova (takav model blizak je analitičarima diskursa iz anglosaksonskog miljea; uzgred budi rečeno, francuska škola drugačije definira *diskurs*). Usporedimo li obje knjige, uočiti ćemo da se ovdje radi o napuštanju usko stilističkog prostora u korist ekstenzivnije analize značenja. Međutim, valja napomenuti i to da se u prvom slučaju ne radi o pukoj stilistici, kao što se u drugome ne može govoriti o pukoj semantici. U *Poetici uma* pitanje se stila podređuje potragama za značenjem, ali stil – dakle domena u koju se smješta komunikacija – suodgovorna je za kreaciju tog značenja (to je, uostalom, bila jedna od teza *Raslojavanja*, no ona tek ovdje dolazi do svog punog izražaja). Moglo bi se reći, uvjetno rečeno, da se *stilistički prostor* pretvara u *semiotički prostor*, u kojem značenja generiraju jezični znakovi, izvanjezične determinante te stilistička pripadnost.

Poetika uma izvanredno pokazuje kako bismo danas trebali pojmiti semantiku jezičnih znakova. Značenje nije ni puka definicija (pogotovo ne definicija iz rječnika), ni statičko semantičko polje. Značenje je izuzetno komplicirana “tvar” koja nije (samo) zrcalo izvanjezične stvarnosti, već i sustav na koji čovjek svijet doživljava i sustav koji on, jednako tako, kreira, a kreirajući ga – svladava i podređuje (na način sličan onome o kojem piše Susan Barton u jednom od pisama gospodinu Foeu kako riječima podređuje Petka vla-

stitoj volji). Prihvatimo li takvo mišljenje, lako ćemo razumjeti da semantička istraživanja moraju voditi računa o samom procesu nastanka značenja (kako ga je najbolje opisati), pa tako i o procesu uspostavljanja slike svijeta (posredstvom jezika), odnosno njezinih značenjskih transformacija i načina održavanja.

Poetika uma, na kraju, ima još jednu vrlinu. Ona pokušava premostiti jaz koji je razdijelio sestrinske discipline u okviru filologije – teoriju jezika i teoriju književnosti. Knjiga se tako implicitno nadovezuje na sve one teorije – primjerice, one velikih filologa Jakobsona, Spitzera, Uspenskog i drugih – koje su pokazale da je razdvajanje ovih disciplina poput odvajanja tijela od uma – ono za obje znači smrt.

Za kraj, preostaje još izraziti jednu sumnju koja se ne tiče toliko prikazivane knjige, koliko kritičke teorije uopće. Kritičke teorije doista nude prihvatljiv model analize u odnosu na onu pozitivističku, koja generira sve manje prihvatljivu jednoglasnu i apsolutiziranu sliku svijeta. Kritika pozitivističkog pristupa, dakako, ima svoje etičko uporište. Međutim, zapažuje način na koji se bori protiv tradicionalnih (pozitivističkih i esencijalističkih) ideologema. Čini se da nudi jednu novu “istinu” (iako otvoreno priznaje da ima više istina) – isto onako arogantno kako je u Defoeovu romanu Robinson Crusoe pokušavao podrediti sebi cijeli otok. Moglo bi se reći da kritička misao mrzi Robinsonov način djelovanja, no s druge se strane bori da postane njegov nasljednik.

Maciej Czerwiński